

WILLIAM JAMES'İN ÇOĞULCU EVREN PERSPEKTİFİNDE İDEALİZM ELEŞTİRİSİ

Mustafa Kınağ

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı

PhD Candidate, Ankara University, Graduate School of Social Sciences, Department of
Philosophy and Religion Sciences
Ankara, Turkey

mustafatih_06@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-3333-9425

Öz

Felsefe tarihi boyunca evrenin anlaşılması amacıyla geliştirilen farklı düşünce sistemlerinden realizm ile idealizmin farklı, çoğu zaman karşıt arka planları günümüzde dahi pek çok tartışmanın kaynağını teşkil etmiştir. Tümel ve aşkın çerçeveden bakışı, bilginin nesnesinin düşünce faaliyetine bağlı olduğunu kabul eden idealizm soyut alandan hareketle somut alanın belirlenmesine olanak verir. Realizm somut alanda kalmakla beraber, bu alanın öznenin bağımsız bir gerçekliğe sahip olduğunu varsayar. Ancak farklı alt dalları içeren iki düşünce sisteminin evreni açıklamaya yönelik farklı yaklaşımlarına karşın bunlardan birinin mutlak surette yanlıştır, doğası gereği felsefe için olanaksızdır. William James, saf idealizm ve saf realizmin, varlığın önceden verilmiş parametrelerle açıklanmasını önlediği için güncel problemlerin çözümüne katkı sunmada sorunlar içerdiğini savunur. Onun klasik metafizik yerine, pratik, somut ve deneysel temelleri olan bir metafizik yapma biçimini benimsediği açıkça görülür. Çalışmamız, James'in çoğulcu bir evren teorisi oluşturma çabalarında idealizm ve realizme yönelik eleştirilerini ve pragmatik bir çerçevede önerdiği saf deneyim teorisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Pragmatizm, William James, Çoğulcu Evren, İdealizm.

William James' Critics Of Idealism From The Perspective Of Pluralistic Universe

Abstract

By postulating different and even opposite propositions, realism and idealism, which have been among thinking systems to understand the universe throughout the history of philosophy, have constituted the source of many debates even in today's world. The idealism, by recognizing universal and transcendental framework as well as that the objects of knowledge depend on the activity of mind allows determining the tangible through abstract space. Although staying in tangible space, realism presumes that this space has a reality –free of subject. Yet, philosophy, by its nature, cannot falsify either two different thought system which has certain methodological approaches. William James argues that pure idealism and pure realism constitute some problems to contribute solution to contemporary problems since they prioritize explanation of entity with pre-given parameters. It is clear that he adopts a form of metaphysics basing on practical, tangible, and experiential essentials rather than classical metaphysics. This study aims to reveal William James' critics on idealism and realism regarding constructing a pluralistic universe theory and pure experience which has been proposed in a pragmatic framework.

Keywords: History of Philosophy, Pragmatism, William James, Pluralistic Universe, Idealism.

GİRİŞ: DÜŞÜNCE TÜRLERİ

Espen Hammer, felsefi düşünce türlerinin genel itibarla 3 ana başlık altında ifade edilebileceğini belirtir: İdealizm, naturalizm ve septisizm. Naturalizm, insanın sadece koşullu dışsal uyarılar altında maddi çevrenin zorladığı belirli gereksinimleri karşılamaya yönelik eylemlerinde kapasitesi anlaşılabilen bir varlık olduğu görüşünü savunur. İdealizm, insanı daha büyük bir realitenin “mikrokozmu”u olarak ele alır ve insanın doğal çevreyi düşünemeyeceğinden dolayı onu standartların karşıtı olarak görür.¹ Septisizm ise antik dönemde bilgiyi ve inancı, modern dönemde ise daha çok bilginin imkanını hedef alan, objektif değerlerin reddine dayanan, görüşler ile yargılardan bir şekilde antitez kurulabileceği görüşünü içeren düşünce sistemi olarak ifade edilebilir.²

William James’in düşünce türlerini sınıflandırırken Hammer’dan farklı bir yol izlediği görülür. O, daha çok nesnelere bakış açısından hareketle bu düşünce sistemlerini ayırır. Bu çerçevede o genel itibarla pek çok düşünce sisteminin ya rasyonalizmden ya da empirizmden tezahür ettiğini savunur.³ James tarihsel olarak entellektüalizm ve idealizmin rasyonalizm ile; realizm ve sensualizmin ise empirizm ile yakın ya da eş anlamlı kullanıldığını, bu yaklaşımın kısmen doğru bir tutum olduğunu ifade eder. Hem rasyonalizm hem de empirizm iyimser düşünce türleri olmakla beraber empiristlerin iyimserliği rasyonalizmin aksine değişken ve kararsız olma eğilimi taşır.

En genel anlamda idealizm, ideaların bilginin doğru nesnelere olduğunu varsayan felsefi yaklaşım olarak ifade edilebilir. İdealar, onların temsil ettiği şeylerin kendisinden önce gelir ve onların varlık zeminini oluşturur. Bu açıdan idealar, temsil ettikleri varlıklara nispetle metafiziksel ve ontolojik önceliğe sahiptir. Bilinen haliyle dışsal gerçeklik ise zihinsel hareketleri yansıtır. İdealizm, zihnin tözsel anlamda maddeyi ya da maddi dünyayı meydana getirdiğini iddia etmez. Bu görüş dışsal dünyanın sadece ve ancak idealara referansla anlaşılabilmesi ve dışsal dünyanın gerçekliğine ilişkin söylenebilecek tek şeyin onun zihin dolayımıyla edinilebilecek bir

¹ Espen Hammer, *German Idealism, Contemporary Perspectives* (London: Routledge Publishing, 2007), 21.

² Nicholas Bunnin - Jiyuan Yu, *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy* (USA: The Blackwell Publishing, 2004), 644.

³ William James, *A Pluralistic Universe* (New York: Longmans Green Publishing, 1909), 3.

husus olduğunu vurgular. Dünya kendinde bir varlık olarak kesinlikle zihinden bağımsızdır. Ancak algılanan, düşünülen haliyle var olan dünya mutlak surette zihin tarafından inşa edilmelidir.⁴ Platon'da ise idea, uzay ve zamanın ötesinde, öznenin dışında, kendiliğinden var olan; duyularla değil, yalnızca tinsel olarak ve anımsama yoluyla kavranabilen, duyularla yalnızca görüngüleri (gölgeleri) algılanabilen asıl gerçekliği ifade eder.⁵

Her ne kadar ana hatlarıyla/genel çerçevede yaklaşık bir tanım mümkün olsa da Tom Rockmore, kendilerini idealistler olarak gören veya idealist olduğu düşünülen kişiler arasında açıkça görülebilecek benzerlik ya da bir yakınlık olmadığını belirtir. Ona göre ancak belirli özelliklere sahip farklı teorileri savunan, ya da en azından idealizmin formları olarak tanımlanan teorileri savunan idealistler vardır. Bu nedenle idealizm, genel anlamda tanımlanması ya da eleştirilmesi mümkün olmayan bir felsefi eğilim olarak ifade edilebilir. İyimsen bir düşünceyle idealizmin iddia edilen formları tanımlanabilir veya eleştirilebilir. Bununla birlikte yine de tanımlanan veya eleştirilenin hangi formda bir idealizm olduğunu anlamının da nihai anlamda güvenli bir yolu yoktur.⁶ Daha açık bir ifadeyle idealizmin eleştirilmesinden önce "hangi idealizmin eleştirileceği" hususunun açıklık kazanması gerekmektedir.

Cevizci'nin "insanın gerçekliğe ya da deneyime ilişkin yorumunda ideal ya da tinsel olana öncelik veren, dünya ya da gerçekliğin özünü tin olarak niteleyen, soyutlama ve yasaların duyumsal şeylerden daha temel ve gerçek olduğunu savunan öğretisi"⁷ olarak tanımladığı idealizm bu soyutlama ve yasaları ortaya koymak için tümdengelim yöntemini kullanır. Hammer, James, Cevizci ve diğer düşünürler her ne kadar idealizme dair belirli bir tanımlama getirmiş olsalar da üzerinde hemfikir olunan bir idealizm tanımına ulaşmak oldukça güç bir çabadır. Bunun başlıca nedenleri idealizm kavramının doğası, farklı tanımlarda var olan klasik metafizik karakteri ve aşkın idealizm, monistik idealizm, mutlak idealizm gibi ayrımlara sahip olması olarak ifade edilebilir. Beiser, idealizmin tanımlanmasındaki zorluğu şöyle ifade eder:

"İdealizm yazınsal, tarihsel ve felsefi alanlarda oldukça genel bir ifadeyi temsil eder. Geniş anlamda Kant tarafından başlatılan ve Fichte,

⁴ Bunnin - Yu, *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*, 323.

⁵ <http://tdk.gov.tr>, *Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü*, "İdealizm" maddesi, 31.07.2018.

⁶ Tom Rockmore, *Kant and Idealism* (USA: Yale University Press, 2007), 24.

⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 446.

Schelling ve Hegel tarafından devam ettirilen felsefi doktrinler bütününi oluşturmaktadır. Fakat oldukça genel hatları olan bu tanımlamanın ötesinde, bu ifadenin kesin ve tam olarak neye karşılık geldiğini belirlemek oldukça zordur. Kavramın doğasına ve tarihsel serencamına bakıldığında bu durumun sıra dışı olmadığı söylenebilir. Zira İdealizm'in Kant, Fichte, Schelling ve Hegel'de ifade ettiği anlamın yıllarca ihtilaf konusu olarak kaldığı, bu ihtilafların konuya ilişkin günümüzdeki tartışmalara dahi yansıdığı görülür.⁸

Yukarıda ifade edilen tartışma ve ihtilaflar perspektifinden Felsefe tarihine bakıldığında idealizm türlerinden birinin İmmanuel Kant tarafından formülleştirildiği söylenebilir. Aşkın idealizm olarak ifade edilen bu düşünce, yine büyük oranda Kant tarafından sistematik hale getirilmiştir. Bu formülasyon sürecinde Kant bir tür aşkın empirizm arayışında olmakla beraber⁹ *Saf Aklın Eleştirisi* adlı çalışmasına "bütün bilgilerimizin tecrübe ile başladığından şüphe olmayabileceği, ancak her ne kadar bilgilerimiz tecrübe ile başlamış olsa da bunun tüm bilgilerimizin tecrübe üzerinde yükseleceği anlamına gelmeyeceği" görüşüyle başlar.¹⁰ Kant'ın bu tutumu hem kendisi hem de yorumcuları tarafından formel idealizm, eleştirel idealizm veya aşkın idealizm olarak adlandırılır. Bununla birlikte o, söz konusu eserin bir bölümünü idealizmin çürütülmesi olarak başlıklandırılmıştır. Kant'ın bu başlık altında çürütüldüğünü iddia ettiği idealizm türleri sırasıyla problematik idealizm ve dogmatik idealizmdir.¹¹

Problematic idealizm ile Kant'ın, Descartes'a atfettiği "uzayda bizim dışımızda var olan nesnelere şüpheli olduğu" görüşünü, Dogmatik idealizm ile de Berkeley'e atfettiği "uzay ve uzayın ayrılmaz bir şekilde sahip olduğu/içerdiği her şeyin kendinden imkansız olduğu ve bundan dolayı uzayda sadece hayaller, imgelemler/tasavvurlar olarak görüldükleri" görüşünü kastettiği görülür.¹²

Mutlak idealizm ise kendisinin farkında olan bir dünya ruhuna benzeyen, dünyayı ve bizi kuşatan evrensel veya mutlak bir zihnin var

⁸ Frederick C. Beiser, *German Idealism The Struggle Against Subjectivism* (London: Harvard University Press, 2002), vii.

⁹ David Skrbina, *Panpsychism in The West* (USA: Massachusetts Institute of Technology Press, 2005), 10.

¹⁰ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, trc. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2015), 39.

¹¹ Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, 185.

¹² Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, 185-191.

olduğunu savunan idealizm türü olarak ifade edilir.¹³ Kant idealizminden mutlak idealizme doğru seyreden değişim, Gottlieb Fichte (1762-1814)'in yazılarından kolaylıkla anlaşılabilir. Kant gibi Fichte de katı determinizmin moraliteyle bağdaşmadığını ve ahlak kuralına dair bilginin irade özgürlüğünü gerektirdiğini kabul eder. Bu nedenle o, düşüncenin iki sistemi arasında seçim yapmakla karşı karşıya kalır: Fichte'in "dogmatizm" olarak ifade ettiği ve Spinoza'nın ilk temsilcisi olduğu "deterministik sistem" ve "kritik/eleştirel idealizm". Fichte, bir kişinin seçtiği felsefenin o kişinin doğasına ve karakterine bağlı olduğunu kabul etmekle beraber yine de idealistik yolu tercih etmek için gerekçeler verilebileceğini düşünür. Fichte'in bu husustaki gerekçelerinden biri, düşünce ve zekanın bir nedenler ve sonuçlar sistemi içinde düşünülemeyeceği, zira bu hususların nedensel determinasyon çerçevesinin dışında ya da ötesinde bir alana işaret ettiğidir. Ona göre eğer şeylerin temel bir anlamı varsa, bu akıldan başlamak zorundadır. Acton, Fichte'in, Kant tarafından ortaya konulan bir öneriyi geliştirdiğinin altını çizer. Bu öneri, zihnin çalışmasının nedenler ve sonuçlara ait fenomenal diziyi aştığı görüşüdür. Böylece Fichte'e göre özgür ve akıl sahibi bir ego (ben) felsefenin başlangıç noktası olmalı ve bundan başka her şey her ne şekilde olursa olsun "ego"nun dışında bırakılmalıdır.¹⁴

Fichte'in Kant'ı en iyi anlayan filozof olduğu, her ikisinin felsefi sisteminin de şeylere yönelik ortak bir bakış açısına sahip olduğu zikredilir.¹⁵ Bununla birlikte Fichte'in sistemi, uzay-zamanın ve kategorilerin, sadece oldukları haliyle kabul edilmesi gereken yegane gerçekler değil aynı zamanda aklın zorunlu durumları olduğunu da varsayar. Ona göre maddi dünya sadece tek bir gerçek değil, aynı zamanda görev ve sorumluluklarımızın yerine getirilmesinde üstesinden gelinmesi gereken bir engeller dizisi olarak görülmelidir.¹⁶ Bu yönüyle Fichte'in, Kant düalizminden ayrıldığı görülür. Kant'ın insan eyleminin birden çok aşamalı ve anlaşılabilir bir doğaya sahip olduğunu savunmasına karşın, teori ve pratiği birleştirmenin ikna edici bir yolunu bulamadığı, doğal-bilimsel ahlaki eylemleri soyut bir durumda bıraktığı yönleriyle eleştirilmiştir. Teorik ve pratik alanlarda bütünlüğün sağlanamaması durumunda ise, özellikle

¹³ Hammer, *German Idealism, Contemporary Perspectives*, 20.

¹⁴ Harry Burrows Acton, "Idealism", *The Encyclopedia of Philosophy* Ed. Paul Edwards, Vol. 4 (New York: Collier-MacMillan Publishing, 1967), 114.

¹⁵ Nectarios G. Limnatis, *German Idealism and The Problem of Knowledge* (USA: Springer Publishing, 2008), 32.

¹⁶ Acton, "Idealism", 115.

süreççi naturalist bakış açısıyla pratik akıl sorgulanması gereken bir husus haline gelir. Aynı perspektiften Kant'ın insan özgürlüğü sorunu karşısındaki duruşunun da ikna edici olmadığı belirtilir. Nitekim insanlar sadece aklın kabul edebileceği bir özgürlük dünyasında yaşamazlar. Onlar aynı zamanda, hatta öncelikli olarak, Kant'ın mutlak zorunluluk olarak kabul ettiği doğal dünyada da yaşarlar. Böylece Fichte'in, Kant'ın teorik aklının ötesinde öncelikle pratiğe dair yaklaşımını esas alacak şekilde bir tutuma sahip olduğu görülür. Fichte, pratik aklın otonomluğunu radikalleştirerek kendisini özgürlüğün sıkı bir savunucusu olan filozof olarak kabul ettirmiştir. Nitekim ona göre var olmak, özgürlük yoluyla var olmak demektir.¹⁷

Alman idealizminin bir diğer temsilcisi Schelling, felsefi kariyerine Fichte'nin savunucusu olarak başlamış, kendi duruşunu Kant'ta olduğu gibi aşkın idealizm olarak belirtmiş,¹⁸ ancak daha sonra görüşünü "mutlak idealizm" olarak tanımlamıştır. Fichte idealizmi canlı ahlaki bir varlık olarak insanı merkeze alan bir sistem olduğundan, kimi düşünürlerce "moral idealizm" olarak da adlandırılır. Schelling ise insanın mutlak olanı fark etmesini sağlayan kişinin sanatçı olduğunu savunduğundan onun sistemi "estetik idealizm" olarak adlandırılmıştır. Schelling, idealizmde organizmacılık görüşünü benimsemiş, iradeciliği ve idealizmi bir çatı altında birleştirmeye çalışmıştır. Bu tutum, onun maddeci ve deterministik felsefeleri canlı organizma benzetmesiyle reddetmesini sağlamıştır.¹⁹

Fichte'in moral idealizmi ve Schelling'in estetik idealizminin yanı sıra idealizmin zirve noktası olarak kabul edilen Hegel'in sıklıkla kendisine atfedilen mutlak idealizminin tanımı konusunda ortak bir kabulün olmadığı, özellikle onun kendi görüşleri için bu terimi kullanmadığı görülür. Bu hususun yanı sıra Hegel'in görüşlerinin kapalılığı, onun mutlakçı ve idealizm anlayışlarının tartışmalı bir noktada kalmasına neden olmuştur.²⁰

Hegel idealizmine adını veren Mutlak kavramı, ona göre tözün ve modlarının, sonlu ve sonsuz olanın bütünlüğünü temsil eder. Bu tür bir Mutlak, en temelde var olan gerçeklikten fenomenal dünyaya doğru gelişen ve en üst aşama olarak mutlak bilgiye ulaşan bir töz ve aynı zamanda bir

¹⁷ Limnatis, *German Idealism and The Problem of Knowledge*, 73.

¹⁸ Tom Rockmore, *Hegel, Idealism, Analytic Philosophy* (USA: Yale University Press, 2005), 18.

¹⁹ John R. Shook, *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*, trc. Celal Türer (İstanbul: Üniversite Kitabevi, 2003), 72.

²⁰ Rockmore, *Hegel, Idealism, Analytic Philosophy*, 19.

özneyi ifade eder. Böylece Mutlak öz-belirlenimli bir aktivite, tıne ve soyut dinamik bütünlüğe işaret eder.²¹

Hegel idealizminin özünü bütün sınırlı varlıkların mutlak ideadan türediği anlayışı oluşturur. Bu çerçevede onun ontolojiyi, metafiziği, mantığı ve etiği tek bir sisteme entegre ettiği görülür.²² James'in de *A Pluralistic Universe* adlı eserinde pek çok yerde zikrettiği gibi Hegel'in idealizmi diğer idealistlere nispeten bütünlüğe daha fazla vurgu yapan monistik bir yaklaşım sergilediği için monistik idealizm olarak ifade edilebilir.

WILLIAM JAMES'İN İDEALİZM ELEŞTİRİSİ

Klasik Amerikan pragmatizminin Charles Sanders Peirce'ten sonraki ikinci temsilcisi ve adı pragmatizm ile neredeyse özdeşleşmiş olan William James (1842-1910), düşüncenin nereden türediği, öncüllerinin neler olduğu, varlığın kaynağının ne olduğu, nesnenin ne olduğu... vb. kendisinden önceki felsefenin ve klasik metafiziğin cevap aradığı sorular yerine sonuçlarının ne olduğu sorusu ile ilgilenmiştir. Bu tavır, açıkça pragmatik yaklaşımın dikkatleri pratiğe, eylemselliğe ve varlığın inşa sürecine çektiğini gösterir. Pragmatizmin söz konusu karakterlerini felsefesinde açıkça yansıtan James, dünya üzerine olan ve insan yaşamına ilişkin gerçekleri ve pratikleri göz ardı edip kesin ve mutlaklık iddiası içeren rakip metafiziksel teoriler reddedilmesi gerektiğini savunur.²³

James'in perspektifinden insanı ve evreni açıklama çabasını sürdüren bütün felsefi sistemler bu özelliklerinden dolayı üstünlük iddiasında olmak ya da diğer sistemleri bütünüyle dışarıda bırakmak iddiasına sahip olamazlar. O, bu çerçevede saf idealizmin ve saf realizmin ontolojik olarak yekdiğerini kesin bir şekilde dışlayan tekçi yapılarının, çoğulcu evren anlayışının önündeki engeller olduğunu savunur. Onun, "Aşkın İdealizm", "Mutlak İdealizm" ve "Monistik İdealizm" gibi değişik alt formların farkında olarak eleştirilerini genel bir biçimde ele aldığı söylenebilir. James'e göre felsefe tarihindeki bütün farklı görüşler birbiriyle ne kadar çelişirse çelişsin, birbirini ne kadar dışarıda bırakırsa bıraksın insan/evren ortak zemininde aynı amaca hizmet eder. Bu nedenle onun,

²¹ Bunnin - Yu, *The Blackwell Dictionary of Philosophy*, 2.

²² Bunnin - Yu, *The Blackwell Dictionary of Philosophy*, 3.

²³ Ahmet Cevizci, *Thales'ten Baudrillard'a Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 1005-1006.

pragmatizmi bir yöntem olarak kabul ettiği, kendi felsefesini hiçbir görüşü dışarıda bırakmayacak şekilde düzenlemeye çalıştığı görülür.²⁴

James, söz konusu sistemlerden herhangi birine dahil olmanın diğerlerini yok saymayı gerektirmeyeceğini vurgular. Nitekim ona göre benimsenen bir görüş, perspektif dolayımında birey açısından diğerlerinden çok daha değerli olabilir. Bu görüşlerden her biri evrenin alt bölümlerini teşkil edip, bireyin dünyadaki rolünü gerçekleştirmesine katkıda bulunduğu ölçüde önemli ve saygıdeğerdir.²⁵ Bu çerçevede düşünce ayrılıkları ya da karşıtlıkları ikinci planda değerlendirilmeli, aslolanın evrenin kendisi ve insanın onunla kurduğu olumlu iletişim olduğu bilinmelidir. Zira o, ifadelerin tam olarak anlaşılması ve doğru, açıklayıcı bir iletişim kurulması halinde insanın ve evrenin aleyhine olan durumların ortadan kalkacağını, sözgelimi kendisinin empirist bakış açısıyla evreni değerlendirmesine rağmen idealist yaklaşımlarla ortak zeminlere sahip olmasının fazlasıyla mümkün olacağını belirtir.²⁶

James, evreni ve insanı anlama çabasında olan düşüncenin işlevini, gerçekliği kopya etmek değil aksine ideaları bireyin ihtiyaçlarını gidermek ve ilgilerini karşılamak için her daim yeniden düzenlemek olarak ifade eder.²⁷ Bu düzenleme sürecinde bütünden parçalara doğru bir akışı varsayan, bireyin ihtiyaçlarını ve ilgilerini idealar çerçevesinde düzenleyen idealist düşünce biçimleri, dünyayı bir görüşün açıklandığı, dilbilgisi kurallarına uygun bir cümle olarak görür. Bu anlayış, bütünün mantıksal olarak parçalardan önce geldiğini varsayar. Zira heceler olmadan harfler, ya da kelimeler olmaksızın heceleri elde etmenin imkanı olmaz. Bununla birlikte felsefe tarihi boyunca bazı düşünce sistemleri dünyayı sadece ve ancak amaçların gerçekleştirildiği bir küre olarak görürken, diğer bazıları dünyanın sadece ilkel ihtiyaçların karşılandığı ve karmaşık toplumsal sistemlerin bu ilkel ihtiyaçlar üzerine kurulduğu bir alan olduğunu varsayar.²⁸

James'in idealizm eleştirisinin bir bütün olarak sistem eleştirisi olmaktan ziyade idealizmin bazı türlerine yönelik olduğu söylenebilir.

²⁴ Mustafa Döndü, *William James'in Gerçeklik Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 49.

²⁵ James, *A Pluralistic Universe*, 10.

²⁶ James, *A Pluralistic Universe*, 12.

²⁷ Gertrude Ezrosky, "Pragmatic Theory of Truth" *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 6 (New York: Collier-MacMillan Publishing, 1967), 427.

²⁸ James, *A Pluralistic Universe*, 8-9.

Onun düşüncesinde özellikle idealizmin bazı formlarının insan-evren ilişkisinde gerçekliği, pratiği ve duyu dünyasını göz ardı eden yönlerinin, katı monistik ya da blok kainat anlayışının, duyu dünyasının işlevselliğine yeteri kadar önem vermeyişinin, değişimi, özellikle bilinç hususunda yeniliği ve süreci açıklamakta yetersiz kaldığı noktaların ve mantık anlayışının eleştirildiği, *A Pluralistik Universe* adlı eserindeki yaklaşımından kolaylıkla görülebilmektedir.

William James'in çoğulcu evren perspektifi, çoğu idealistin duyu dünyasından bağımsız bir gerçeklik algısı oluşturma çabalarına yönelik eleştirilerini içerir. Ona göre özellikle Kant sonrası Alman idealizminin mutlakçı tavrı, duyu dünyasının bizatihi kendisini onun anlamıyla yok etmeye çalışır. Diğer yandan empiristler ise mutlakı mutlak için, onların tabiriyle, bütün mantıksal çelişkilerin en mükemmel örneği için yok etmeye çalışmaktadır. Bu nedenle James her iki tarafın da tutarsızlıklar içerdiğini savunur.²⁹

Düşünürün idealizme yönelik eleştiri noktalarından birini, idealizmin çoğulcu bir karakter taşımadığı görüşü oluşturur. Ona göre, söz gelimi, idealizm türleri arasında aşkın idealizm kendisinden önceki türlerden oldukça farklı olup bu farklılık Tanrı, yaratma tasarımı, ruh ve ruhun özgürlüğü ile öteki hayata inancın nesnelere içerir.³⁰ Bu içerik, idealist düşüncenin bazı yönleriyle pratik hayatı göz ardı etmesine neden olurken, diğer yandan çoğulcu karakterin kaçınılmaz parçası olan bireyin bütün içerisinde kaybolma riskini içerir. Bu çerçevede James, parçalardan başlayarak onları uyumlu bir bütünlük haline getirmeyi amaçlayan, bu nedenle plüralistik bir hüviyete sahip olan empirizmin aksine, idealizmin monistik bir karaktere sahip olduğunun, araştırma sürecine bütünden ya da evrensellerden başladığının altını çizer.³¹

Monizmin ve düalizmin karşıtı olarak plüralizm, gerçekliğin çokluğu içerdiğini ve bu içeriklerden herhangi birinin diğerinden daha temel olamayacağı iddiasını ifade eder. Bu nedenle gerçeklikte her şeyin bir ya da iki şeye indirgenmesi mümkün değildir. Plüralizme göre farklı kavram sistemleri ve farklı ölçü standartları kullanılarak inşa edilebilecek pek çok dünya vardır. Plüralizmin kökeninde temel bir birimin ya da

²⁹ James, *A Pluralistic Universe*, 241-242.

³⁰ William James, *The Varieties of Religious Experience A Study in Human Nature* (USA: The Pennsylvania State University Press, 2002), 47.

³¹ William James, *Pragmatism* (USA: Harvard University Press, 1907), 6.

sürekliliği değil, parçalı ve belirsiz/kesin olmayan bir gerçeklik anlayışı yatar.³²

İdealizmin monistik karakteri, onun bilinç kurgusunda da kendisini gösterir. Bu nedenle James, idealizme yönelik eleştirisini bilinç anlayışı ile sürdürür. Onun düşüncesinde bir süreci ya da akışı temsil eden bilinç, değişimi ve gelişimi olan, bir anlamda varlığa kendini dönüştürebilme, geliştirebilme ve şartlara ayak uydurabilme, zamana adapte olabilme, kendisini kuşatan çevre ile iletişimini aktif olarak sürdürebilme özelliğine sahip bir sistem olarak görülür. Bu tutumu, gerçeklik anlayışına ışık tutan deneyim ve şeylerin tezahüründen bağımsız olarak idea adı altında tek bir gerçekliğin var olduğu düşüncesine yönelik itiraz şeklinde yorumlamak mümkündür.³³ O, plüralist bakış açısıyla monistik idealizmde var olan temel problemin, onun bütün gerçekliği akli varoluşa atfetmesi olduğunu, bu problemleri tavrın evrenin karakteri ile bağdaşmadığını ileri sürer.³⁴

“James'e göre monizmin şansa yer vermeyen blok kâinat anlayışı, kurallarının dakik olarak işlediği determinizmi ile her şeyin önceden belirlendiği bir kâinat tasavvurunu temsil eder. O, monizmin sunduğu bu anlayışın ahlaki teamüller açısından kabul edilemez olduğunu savunur. Nitekim düşünür, determinist filozofların gelecekle ilgili varsayımlarında, şans ve sinonimleri olan risk, anilik, alternatif imkân ve zorunsuzluk kavramlarını olumsuz ve uygun olmayan anlamlarda kullandıklarının altını çizer. Nitekim alemde aşkın bir ilkenin, olayların akışında alternatiflere izin vermeyeceği aşikârdır.”³⁵

James, idealizme yönelik eleştirilerini mantık üzerinden sürdürür. O, monistik idealist bir filozof olarak zikrettiği Hegel'in ve ardıllarının mutlak metafiziksel bir mantığı varsaydığını, ancak bu mantığın kendisini oluşturan, ya da onu düşünce alanında gerçekleştiren, ona anlam yükleyen diğer tikel mantıkları yoksaydığını, bunun her ne kadar monistik çerçevede tutarlı olsa da, deneyim alanının öznesi olan tikelleri görmezden geldiğini, bu nedenle pratik düzlemde bir karşılığının olmadığını savunur. Bunun yerine mantıkta var olan kavramlarla onların gerçeklik alanındaki karşılıklarını, daha açık bir ifadeyle düşünce ile düşüncenin nesnesi arasındaki bağlantının gerçekliği vermesi gerektiğini savunur.³⁶ Hegel'in

³² Bunnin - Yu, *Blackwell Dictionary of Philosophy*, 534.

³³ Döndü, *William James'in Gerçeklik Anlayışı*, 50.

³⁴ William James, *William James; Writings: 1902 – 1910* (USA: Library of America, 1987), 719.

³⁵ Celal Türer, *William James'in Ahlak Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 111.

³⁶ James, *A Pluralistic Universe*, 242.

monistik bakış açısıyla mantığın kavramlarla doğal gerçeklikler arasındaki ilişkiyi verdiği, dolayısıyla şu ana kadar zaten gerçeklerin kavramlarla tanımlandığı ve belirlendiği görülür.³⁷

Bu yaklaşım her ne kadar kavramları yadsımayı ve kavramsal metotla düşünmenin değerini göz ardı etmeyi zorunlu kılmaz. Bununla birlikte salt mutlak ve tikel soyut mantık düzlemi zamanı değil mekanı esas alarak zamanı mekana tabi hale getirir. Bu husus süreci, geleceğin inşasını, oluş ile ilerleyişi göz ardı etmekte, diğer bir ifadeyle gerçekten kopuk bir sistemden çıkamamaya neden olmaktadır. Nitekim mutlak mantık, Elea'lı Zenon'un Aşil ve Kaplumbağa paradoksundaki zaman-hareket bağlantısallığında Aşil'in hiçbir zaman kaplumbağaya yetişemeyeceğini varsayarken, gerçekte bu durumun böyle olmadığı deneyimsel olarak rahatlıkla görülür. Bu nedenle kavramların anlamları mantık dışı olsa da dış dünya ile etkileşim halinde olmak ve bu etkileşimin bireye kazandırdığı deneyim mantık dışı da olsa bir kavramın anlam kazanmasını mümkün kılabilir. Bu suretle kavramlar, bilginin ve değerlerin üretilmesini sağlar. Kavramsal mantığın takip edilmesi halinde gerçek eylemlerin elde edilemeyeceği ya da anlaşılamayacağı hususu, James'in mutlak mantığa yönelik eleştirisinin temelini oluşturmaktadır.

James, Bergson'un eylem ve pratik kuramından hareketle, idealizmi duyusalıktan üzerinden eleştirir. O, duyusal gerçekliğin pek çok yönüyle işlev açısından daha somut ve verimli olduğunu savunur. Buna göre duyusal gerçeklik soyutlamayı dışarıda tutmaz. Bu çerçevede duyusal gerçekliğin teoriden yoksun olduğunu söylemek tutarlı bir eleştiri olmayacaktır. Aksine duyusal gerçeklikte bir fikirden hareketle bir başka fikrin anlaşılması, fikirler arasında bağlantılar kurulması bu suretle bir bütünlüğe ulaşılması, insani iletişim etkileşim ve yetenekler dahilinde mümkündür. Ancak bu, teorik değil pratik bir sürece işaret eder ve gerçekliği temin altına alır. James pratik düzlemde tikelden hareketle bütünü oluşturma çabalarının aynı zamanda ahlaki alandaki problemlerle kavramsal çerçevede mücadele etmeyi sağlayacağını, bunun için ahlak kavramlarının dönüştürülmesi gerektiğini belirtir.³⁸

James, idealizm ve realizm eleştirisinde gerçekliğin ontolojik karakterini *saf deneyim* (pure experience) kavramıyla temellendirir. Bu kavram, onun söz konusu akımları eleştirisinde empirizmden farklılaştığı

³⁷ James, *A Pluralistic Universe*, 243.

³⁸ James, *A Pluralistic Universe*, 248.

noktayı temsil eder. Ona göre bağlamsal ve birbirinden ayrı parçalar deneyimin içerisinde bir bütünlük oluşturduğu gerçeğine rağmen, empirizm her daim şeylerin bağlantılarını ortadan kaldırma ve parçacı yaklaşımda ısrar etme eğilimi gösterir.³⁹ O, empirizmin aralarında ilişki bulunan nesnelere ya da parçalardan her birini kabul etmekle beraber bu ilişkiyi kabul etmediğini, bunun da varlığın bütünlüğünü algılama ve ortaya koymada sorunlar oluşturduğunu savunur. Daha açık bir ifadeyle, empirizm bağlantısızlığı varsayarak nesneyi parçalamaya çalışır. Bu çerçevede onun, parçaları arasındaki bağlantısızlığın bütünlüğü oluşturduğu varlık anlayışını kabul ettiği, farkında olunan her şeyin bir gevşeklik ve ayrılık içerdiği düşüncesini eleştirdiği söylenebilir.

James gerçekliğin zaman ve mekana bağ/ım/lı insan zihni tarafından bir mutlaklık ve bütünlük içerisinde kavranabilecek bir husus olmadığını ifade eder. Nitekim ona göre gerçeklik, ya gerçekliğin bir parçası olarak ya da doğrudan deneyimlenerek kavranabilir. Ancak deneyimlenen yahut somut olarak hissedilen şey sadece ve ancak süreçle sınırlıdır. Zira zamanla ve mekanla sınırlı varlıklar olarak bizler soyut olanın ancak sınırlı bir düşüncesine sahip olabiliriz. Deneyim ile kavram arasındaki farklılık, deneyimlerin yaşamın özünü onun sürekli değişen özelliğini teşkil ederken, kavramların süresiz ve sabit olmasıdır. Kavramların yaşamsal sürece uyumlu hale gelmesi, onu söz konusu zaman içerisinde sabitlemektir. Bu şekilde bir sabitleme yoluyla kavramlar ile yaşamsal süreç arasında bir eşleşmenin gerçekleştiği ifade edilebilir. Ancak bu kavramlar gerçekliğin parçaları değil, sadece varsayımlarıdır. Varlığın kavramsallaştırılması, onun parçalara bölünmesini, her bir parçasının belirli bir zamana ve mekana sabitlenmesini ancak zaman ve mekanın bizatihi sürece dahil olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesini seslendirir. Böylece bir kavramın ancak tek, sabit ve mutlak bir anlama sahip olduğu, başka hiçbir anlama sahip olamayacağı söylenir. Daha açık bir ifadeyle kavramsallık zamanın mekanı, hareketin durağanlığı, yakınlaşmanın bağlantısızlığı, varlığın yokluğu, tekliğin çokluğu, bağımsızlığın bağımlılığı, bana ait olanın sana ait olanı, bir ilişkinin bir başka ilişkiyi... vs. sınırsız olarak dışarıda bıraktığı bir hususa işaret eder.⁴⁰

³⁹ William James, "A World of Pure Experience", *The Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods*, 1/20 (September 1904), 534.

⁴⁰ James, *A Pluralistic Universe*, 253.

James'in saf deneyimi, bir an için geçmiş ve geleceğin görmezden geldiği, bütün zamansal kategorileri aşan bir husus olarak görülebilir. Ancak deneyimler, eğilimler, beğeniler, yönelimler yoluyla gerçekleştiğinden, varlığımızın bütünlüğünü sağlayan şeyin geçmiş ile geleceğin devamlılığı olduğu, bu devamlılığın söz konusu bütünlük için bir önkoşul olduğu ifade edilebilir. Unutkanlığa, birbirinden kopuk anlık görüşlere, sezgilere ve hazlara sahip oluşumuz söz konusu bütünlüğün gerekliliğini ortaya koyar. Bu çerçevede biz içinde bulunduğumuz kaotik durumda yeniden halatın ucundan çeker gibi hatıralarımızı ve geçmişte yaşadığımız deneyimlerimizi gidermeye çalışmalıyız.⁴¹

James'e göre gerçek hayat kaotik bir yapıya sahiptir. Bunun nedeni kavramların, hayatın içerdiği parçaları birbirinden ayırarak, hayatı bütünlüğü ve akışını bozulmuş bir farklılık içerisinde sunma çabasıdır. Ancak bütün bu farklılıklar, yaşamın bir bütünlük içerisinde kavranmayacağı anlamını içermez. Nitekim kavramların bu şekilde parçaladığı "an"lar esasen birbirinden ayrı ve farklı oldukları halde birbirlerini tamamlarlar. Kavramsal mantık için özdeş iki şey, ancak özdeş olup başka hiçbir şey olamaz. Özdeş olan iki şey de, üçüncü bir şeyle özdeş olur.⁴² Somut deneyimlerimiz açısından bu durumun daha farklı şekilde tezahür ettiği görülür. Sözelimi cildimizde, dokunduğumuzda aynı şeyi hissettiğimizi sandığımız üç ayrı noktadan ikisi benzer duyguya neden olurken üçüncü nokta esasen farklı hisler meydana getirebilir. Yahut üçüncüsünden ayırt edilemeyen iki ses tonundan her birinin diğerinden ayırt edilmesi mümkündür. Bu hususu somutlaştıracak olursak, saf rasyonalist düşünceyi temsil eden entelektüalist düşünce, A ve C gibi terimlerin bir ara bağ tarafından, örneğin B tarafından birbirlerine bağlanmış olduğu varsayımında A ile bağlantılı olan B'nin, C ile bağlantılı olan B'den farklı olduğunu varsayar. Ancak pratik hayat mantığının bu reddinin kabul edilemez olduğunu açıkça gösterir. James, mantığın parçacı yaklaşımı ile pratik gerçeklik arasındaki uyumsuzluğu şu şekilde ifade eder:

"İki kişinin taşıyabileceği kadar ağır bir kütük hayal edin. İlk önce A ve B şahısları onu tutar. Daha sonra A onu bırakır ve A'nın yerine C şahsı kütüğü tutmaya başlar. Sonra D, kütüğü tutar ve bu sefer de B bırakır. Son haliyle artık kütüğü C ve D taşımaktadırlar vs. Bu sırada kütük asla yere

⁴¹ Döndü, *William James'in Gerçeklik Anlayışı*, 72.

⁴² James, *A Pluralistic Universe*, 256.

düşmez ve taşınma süreci boyunca özdeş halini korur. A-B-C-D tıpkı deneyimlerimiz gibi hep birbirini tutar ve takip eder.”⁴³

Yukarıdaki ifadeler, James’e göre gerçekliğin kavramlara bölünmesi halinde bütünlüğün asla elde edilemeyeceğini seslendirir. Bu çerçevede gerçeklik, nesnelerin yaşanarak ve deneyimlenerek ulaşılabilecek bir husus olarak tezahür eder. Bu yaklaşım entelektüalist⁴⁴ düşünce ile karşıtlık arz eder. Zira entelektüalist düşünce için esas olan salt ve kendinde soyut ya da kavramsal açıklama yönteminin hız, başarı, tarihin ilerlemesi, insani konumların değişmesi gibi fenomenal hareketleri açıklamada yetersiz kaldığı görülür.⁴⁵

SONUÇ

William James’in pragmatik bakış açısıyla idealizme yönelttiği eleştiriler onun *A Pluralistic Universe* adlı çalışmasında detaylıca görülür. O, eleştirilerini sıralamadan önce tam ve herkesin kabul edebileceği bir tanımının olmamasından dolayı esasen hangi idealizmin eleştirilmesi gerektiği hususuna dikkat çeker. Nitekim farklı bakış açılarından farklı anlamlar ifade eden idealizmin farklı alt formların ve bu formların oluştuğu sürecin öncelikle ve bizatihi idealist veya idealizmi araştıran filozoflar tarafından gerçekleştirildiği aşikardır.

İdealizmin tek bir forma sahip olmayışı, James’in farklı idealizm türlerinde ortak özellikleri hedefleyerek bütüncül bir perspektifte eleştirdiği söylenebilir. En genel haliyle idealizmin ortaya koyduğu varlık kuramı ile pratik hayatın getirdiği varlık kuramı arasındaki tutarsızlığa vurgu yapan düşünür, bu hususun idealizm türlerinin gerçek hayatta var olan

⁴³ James, *A Pluralistic Universe*, 258.

⁴⁴ Entelektüalizm, gerçekliğin ancak zihinden hareketle tanımlanabileceğini ya da şeylerin nihai olarak zihinsel faaliyetlere indirgenebileceğini savunan görüştür. Entelektüalizme göre zihin bilginin ve eylemin tek gerçek ilkesidir. Ancak bu tanımlamadan da anlaşılacağı gibi Entelektüalizm’in gerçekliğe dair tanımı soyut bir düzlemde anlaşılabilir. Zihinsel faaliyetlerin getirdiği bilgilerin nihai olduğu şeklindeki görüş, beraberinde realiteyle herhangi bir iletişim halinde zihinsel verilerle edinilen bilgilere mutlaklık kazandırmayla sonuçlanır. (Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 301.) Ancak James, soyut düzlemde anlaşılabilir olan bir bilginin somut alanda uygulama alanı bulamama riskini taşımasının entelektüalizm’in temel sorunlarından biri olduğunu ifade eder. James’in aşırı rasyoanalizm olarak nitelendirdiği entellektüalizm, onun ‘epistemolojik’ gerçeklik kuramında eleştirdiği bir sistem olduğundan başka bir çalışma çerçevesinde ele alınması daha uygun olacaktır.

⁴⁵ James, *A Pluralistic Universe*, 261.

problemlere çözüm bulma konusunda yetersiz kalmasına neden olduğunu savunur. Ona göre idealizmin temelini oluşturan mutlak, sabit, tek bir varlık algısı, değişimin ve sürecin bir gerçeklik olduğu doğada ve insan yaşamında fenomenal hareketleri açıklamada yetersiz kalır.

James, Mutlak idealizmi, doğal ve doğüstü varlık evrenleri oluşturduğu, iki evrenin birbirinden keskin çizgilerle ayrıldığı, her iki taraftaki varlıklar için asla aynı şeyler söylenemeyeceği çünkü bu varlıkların kıyaslanmasının veya ilişkilendirilmesinin mümkün olmadığı yönleriyle eleştirir. Zira bu görüş her iki alanın da yekdiğerine ve kendisine yabancılaşmasına neden olur. Varlıkların birbirleriyle olan bağlarının zorunlu ve mutlak olduğu şeklindeki monistik idealist yaklaşım ise başka bir felsefi dogmanın oluşmasına neden olur. Bu nedenle teolojik bağlamda kesin kopukluktan ziyade sınırlı bir ayrılık; metafizik bağlamda ise nesnelere zorunlu ve mutlak bağlarla değil de gevşek ve kesinlik içermeyen ifadelerle (bazı, her bir, kısmen...vs) oluşturulacak bir ilişki tercih edilmelidir. İlk durum monistik bir yapıyı, ikinci durum deterministik yapıda bir panteizmi doğururken, James bunların yerine plüralistik bir evren anlayışı benimser. İlk iki görüşün insanın doğal yapısına ve gerçekliğe uygun olmadığından dolayı reddedilmeye mahkum olduğu görüşü, James'i nesnelere mutlakla ve birbirleriyle açıklanabilir bir bağın olması gerektiği inancına götürmüştür.

James, hiçbir felsefi sistemin varlığı bütünüyle kuşatacak ve tek başına açıklayacak güce sahip olamayacağını, söz konusu sistemlerden her birinin, varlığı ancak bir yönüyle ve kısmen açıklayabilecek güçte olduğunu savunur. Bu husus, varlığı açıklama iddiasını taşıyan hiçbir felsefi sistemin ötekini dışarıda bırakmadığı, bütün sistemlerin entegre parçalar olarak görüleceği bütüncül bir varlık anlayışının gerekliliğini ortaya koyar.

İdealizm ve realizme karşı pragmatik bir duruş sergileyen James, pasif değil aktif, edilgen değil etken, soyut değil somut, statik değil dinamik, monistik değil plüralistik, aşkın değil içkin bir varlık anlayışını benimser. Bu yaklaşım, varlığın nesnel bir sabitlik olarak algılanması yerine özne ile nesne yahut nesnelere arasındaki bağlantısallık yoluyla tezahür eden bir akış olarak görülebileceği bir ontolojiye işaret eder.

James, gerçekliğin ontolojik karakterini "saf deneyim" kavramı ile açıklar. Saf deneyim, onun genel anlamda idealizm ve realizme yönelik eleştirilerinin temelini oluştururken aynı zamanda onu empirist düşünceden ayrılmasını sağlayan anlayışı temsil eder. Düşünür, zaman, mekan ve diğer kategorileri aşan, bütün tikel deneyimleri kendisinde taşımakla beraber

hepsinin toplamından daha fazla anlam ifade eden kuşatıcı, bütünleştirici dinamik bir Deneyim küresine işaret eder. Bu küre oluşmuş, oluşmakta olan ve henüz oluşmamış bütün tikel deneyimleri içeren nötr bir dünyayı ifade eder. Bu dünyada tikeller bizatihi doğada, süreç içerisinde ve olumsal bağlantılar yoluyla bütünlüğü sağlar.

James'in benimsenen her görüşün her felsefi sistemin evren çatısı altında makul ve kabul edilebilir bir yere sahip olması gerektiği görüşünün olumlayıcı yönü, onun çoğulcu/plüralist bir karaktere sahip olup tekçi/monist yapıya bir tür meydan okumaya kapı aralamasıdır. Diğer yandan gerçeklik ile doğruluk arasında yaptığı ayrımın bir tezahürü olarak James, söz konusu çoğulcu yapının doğruluk kavramıyla açıklanabileceğini gösterir. Bu çerçevede herhangi bir düşünce sistemi mutlaklık iddiasında bulunacak kadar yetkin olmamakla beraber bunlardan her biri gerçekliği kendi perspektifi içerisinde değerlendirmekte ve bir yönüyle kavrayabilmektedir. Nitekim düşünce biçimleri arasında taraf tutmanın ötekini yok sayamayacağı hususu, James açısından bakıldığında, her biri için ötekinin kötülüğün kaynağı ya da savunucusu olarak görülemeyeceği, aksine her birinin evreni bir açıdan korumak istediği bu nedenle farklılıkların arka planında bu tür bir birlikteliği oluşturan bir anlaşmanın olduğu hususu ile ilgilidir.

KAYNAKÇA

- Acton, Harry Burrows. "Idealism", *The Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Paul Edwards, Vol. 4, New York: Collier-MacMillan Publishing, 1967. 110-118.
- Beiser, Frederick C. *German Idealism The Struggle Against Subjectivism*. London: Harvard University Press, 2002.
- Bunnin, Nicholas – Yu Jiyuan. *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*. USA: Blackwell Publishing, 2004.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Cevizci, Ahmet. *Thales'ten Baudrillard'a Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Döndü, Mustafa. *William James'in Gerçeklik Anlayışı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ezrosky, Gertrude. "Pragmatic Theory of Truth", *The Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Paul Edwards, Vol. 6, New York: Collier-MacMillan Publishing, 1967, ss. 427-430.
- Hammer, Espen. *German Idealism, Contemporary Perspectives*. London: Routledge Publishing, 2007.
- <http://tdk.gov.tr>, *Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü*, "İdealizm" Maddesi, 31.07.2018.
- James, William. "A World of Pure Experience", *The Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods*. 1/20, (September 1904), 533-543.
- James, William. *A Pluralistic Universe*. New York: Longmans Green and Co. Publishing, 1909.
- James, William. *Pragmatism*. USA: Harvard University Press, 1907.

- James, William. *The Varieties of Religious Experience A Study in Human Nature*. USA: The Pennsylvania State University Press, 2002.
- James, William. *William James; Writings: 1902 – 1910*. USA: Library of America, 1987.
- Kant, Immanuel. *Saf Aklın Eleştirisi*. trc. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2015.
- Limnatis, Nectarios G. *German Idealism and The Problem of Knowledge*. USA: Springer Publishing, 2008.
- Rockmore, Tom. *Hegel, Idealism, Analytic Philosophy*. USA: Yale University Press, 2005.
- Rockmore, Tom. *Kant and İdealism*. USA: Yale University Press, 2007.
- Shook, John R. *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*. trc. Celal Türer, İstanbul: Üniversite Kitabevi, 2003.
- Skrbina, David. *Panpsychism in The West*. USA: Massachusetts Institute of Technology Press, 2005.
- Türer, Celal. *William James'in Ahlak Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2005.